

УДК 911.3

Берчак В.С.

Уманський педагогічний університет ім. П. Тичини

Антропогенні ландшафти долини річки Уманки

На прикладі річки Уманки розглянуто ступінь антропогенізації долинних ландшафтних комплексів з метою пошуку нових підходів до їх реконструкції та раціонального використання у майбутньому.

Ключові слова: антропогенні ландшафти, антропогенізація, річкові долини.

Берчак В. С. Антропогенные ландшафты долины реки Уманки. На примере реки Уманки рассмотрено степень антропогенизации долинных ландшафтных комплексов с целью поиска новых подходов к их реконструкции и рационального использования в будущем.

Ключевые слова: антропогенные ландшафты, антропогенизация, речные долины.

Berchak VS Anthropogenic landscapes Valley Umanka. On an example of the power of the river is considered Umanka antropogenic impact lowland landscapes in order to find new approaches to reconstruction and sustainable use in the future.

Keywords: anthropogenic landscapes, antropogenic impact, river valleys.

Наявність проблеми. Натуральні долинно-річкові геосистеми упродовж тривалого історичного розвитку зазнали докорінних змін. Вирішальну роль у процесі їх антропогенізації відіграла різнобічна господарська діяльність людини. Дослідити ступінь антропогенного навантаження на малі річки, з метою подальшої їх раціоналізації, можна на прикладі річки Уманки.

Аналіз попередніх досліджень. Процесами антропогенізації долинно-річкових ландшафтів займалися Ф.М. Мільков, Г.І. Денисик, Л.І. Стефанков, Г.С. Хаєцький. Екологічні проблеми річки Уманки та її приток розглядали у своїх працях С.В. Совгіра, Г.Є. Гончаренко, О.В. Тімець. Вивченням флори водойм басейну Уманки займалася Г.А. Чорна. О.Д. Лаврик дослідив антропогенні зміни річища та заплави Уманки. Антропогенні ландшафти долини річки потребують детального вивчення.

Мета дослідження. Розглянути антропогенні зміни у долинно-річкових ландшафтах Уманки та її приток.

Результати дослідження. Річка Уманка – ліва притока Ятрані (басейн Південного Бугу) довжиною 43 км, протікає в межах Христинівського (7 км) та Уманського районів (36 км) Черкаської області. Витік річки знаходиться у V-подібній долині між селами Вербоватою та Пеньожковим (ця частина річки отримала назву Верхня Уманка і має довжину 2 км). Площа басейну становить 411 км². Ширина долини річки Уманки змінюється від 100-150 м до 200-300 м, глибина – до 40 м. Схили долини річки пологі, утворені лесоподібними суглинками. Заплава Уманки асиметрична, шириною до 200 м. Річище звивисте, шириною 3,5-5 м, подекуди – 10 м, глибиною в середній течії – 0,4-0,6 м. Похил річища становить 2,1 м/км, швидкість течії – 0,25 м/с. Річище глинисте, з домішками піску, рослинних решток і мулу, глибоко врізане в кристалічні породи каньйоноподібної долини [18, с. 332]. Уманка від витоків до гирла приймає 17 приток, найбільші з них – Кам'янка, Паланка, Дмитрушка. Загальна кількість приток – 44 [13, с. 49]. При впадінні Уманки в річку Ятрань збудований Заячківський став, площею 80 га, з крутими берегами та виходами граніту на

поверхню.

Вперше річка Уманка згадується у Супрасльському літописі 1497 року під назвою Ума: «Того же лета приидоша татарове Перекопии и попленища множество у во Олевской волости и в Мозырской, и вгонища их князь Михайло, а князь Костянтин Острозький с дворяне князя великого на другой недели в субботу по велице дни у земли Бряславской на Сороце реце на Кошиловских селищах у других верх Умы реки у могилы Петухова и избища всех до конца...» [1, с. 15-16]. У Географічному словнику Королівства Польського 1882 року за річкою закріплені назви Ума, Уманка, Хуманка [20, с. 797].

Походження назви річки пов'язують із племенами половців, які називали себе куманами і у XI ст. переселились на південь Уманщини із степів [1, с. 11]. За іншими даними [7, с. 546] назву Уманка отримала від втікачів із Полісся, де є одноіменна притока річки Мостви.

Тривалий процес соціального і господарського розвитку Уманщини зумовив заміну натуральних ландшафтів долини річки Уманки антропогенними.

Водні антропогенні ландшафти долини річки Уманки представлені ландшафтно-технічними системами (ЛТхС): водосховищами, ставками і млинами.

Антропогенні водойми річки Уманки та її приток збудовані перегородженням річища греблями та дамбами. Греблі із земляного насипу розташовані під прямим кутом до напрямку течії річки. У поперечному перерізі греблі мають форму трапеції різної довжини та ширини, висота їх не перевищує 2-2,5 м. Дамби споруджені для оточення руслових та, переважно, заплавних ставків у басейні Уманки і для спрямування потоку води у потрібному напрямі.

Водосховище у басейні річки Уманки – на р. Олександрівка (ліва притока Уманки), будували із 1956 по 1964 роки. У 1934 р. споруджено насосну станцію водозабору на річці Олександрівка. У 1964 р. збудовано греблю, яка сформувала Олександрівське водосховище площею водного дзеркала 58 га та об'ємом води – 2,8 млн. м³ [12, с. 171]. Це руслова водойма, що використовується для водопостачання міста Умані. Олександрівське водосховище налічує п'ять діючих резервних свердловин, фільтраційну, насосну станцію першого і другого підйому води, водоочисні споруди та резервуари з прокладанням 7,5 км водогону до них [2, с. 48]. Для водосховища характерний мілководний тип ландшафту із трьома типами складних урочищ – глибоководдя, перехідної зони та мілководь.

Активне будівництво *ставків* на річці Уманці розпочалося у XX столітті з метою водопостачання, поливу, риборозведення та рекреації. За даними краєзнавчих джерел, на річках Уманського району у 1925-1926 рр. побудовано 25 ставків загальною площею 208,8 га, а в 1926-1927 рр. – 6 ставків площею 154,3 га [15, с. 148]. Зараз на Уманці та її притоках функціонує 106 ставків, з яких Осташівський, Городецький млин, Заячківський та ставки сіл Сушківка, Гродзево є найбільшими. Це руслові та заплавні ставки, які докорінно змінили ландшафтну структуру заплави річки та зумовили формування ставково-заплавного типу місцевостей. Ландшафтна структура ставків представлена трьома типами урочищ – глибоководдями, мілководдями та заболоченими верхів'ями.

Став Городецький млин створений у результаті перегородження річища Уманки земляною греблею довжиною 150 м. У греблі влаштовано водоскид із донним водовипуском. Площа водного дзеркала ставу становить 20,0 га, максимальна глибина біля греблі – 2,5 м, об'єм води – 300 тис. м³. Днище ставу замулене [17, с. 51]. Прозорість води різна: на глибині 0,5 м вода прозора, 1,7 м –

мало прозора. Нижче греблі, у правобережній заплаві Уманки, за допомогою земляних дамб, збудовано 11 риборозплідних ставків.

Осташівський став збудований земляною греблею довжиною 180 м. У тілі греблі з бутової кладки влаштовано два водовипуски діаметром по 4,5 м, перекриті шандорами. Укіс греблі з боку ставу закріплено кам'яним мощенням. На верхній частині греблі розміщена дорога. Площа водного дзеркала ставу становить 58,5 га, максимальна глибина води біля греблі – 3,5 м, об'єм води – 994 м³ [17, с. 51]. У минулому, до 1917 року, Осташівський став щорічно здавали в оренду, яка становила 1000 крб. на рік. Орендарі ловили рибу, збирали очерет, влаштовували платні купання, катання на човнах, ковзанах, лижах, санках. До 20-х років ХХ століття греблю на ставу використовували для проведення постійних невеликих базарів [3, с. 142-143]. Нині Осташівський став використовують для технічного водопостачання промислових підприємств: ПАТ «Вітаміни», ПрАТ «Технолог», ВАТ «Уманьпиво», які розташовані на лівобережному схилі ставу. Правобережний схил зайнятий сільськогосподарськими та селитебними ландшафтами. Осташівський став також використовують для риборозведення – у 2013 році його зарибили мальком коропа, білого амура та карася.

Водні антропогенні ландшафти зарегулювали притоки Уманки – річки Паланку, Олександрівку, Кам'янку, Чіканку, Дмитрушку та ін. Досліджуючи природу Уманщини у 1913 році, П.Ф. Курінний описує долину р. Паланки: «...Нижче мого хутора протекає речка «Паланка»: маленькая, бесшумная, но покрытая прудиками и маленькими крестьянскими мельницами... С обоих берегов поднимается холмистая поверхность, с одной стороны покрытая красивыми перелесками, а с другой ровными пахотными полями...» [16, с. 62]. Ставки будували для водопостачання та риборозведення. За краєзнавчими даними ставок на річці Паланка у 1900 р. приносив 30 крб. річного прибутку [11, с. 41]. Ставки Тартак, Полігарня та Зарембовий збудовані земляними греблями із водоскидами шахтного типу. Площа водного дзеркала ставка Зарембова гребля становить 3,5 га, глибина біля греблі – 3,0 м, об'єм води – 54 тис. м³. Ставок Тартак, площею 10,0 га, збудували у 1800 році. Максимальна глибина ставка біля греблі – 1,5 м, об'єм води – 75 тис. м³ [17, с. 50].

Антропогенна трансформація долини річки Кам'янка розпочалася у 1796 р., під час будівництва дендрологічного парку «Софіївка». Саме тоді русло річки перегородили греблями з метою будівництва гідротехнічної системи парку. Суть її полягала у каскаді накопичувальних ставків верхнього рівня (Красноставський і Верхній Софіївський) та у використанні 22-х метрового перепаду висот для переміщення водних потоків у Нижній став. Загалом на р. Кам'янці збудовано п'ять ставків.

Енергію річок у роботі *млинів* на Уманщині розпочали використовувати у XVI-XVII століттях. Будівлі млинів із розмелюючими механізмами розташовували у заплавах річок, а колеса або турбіни – у річищах та каналах. Для будівництва млинів використовували, переважно, граніти і гнейси. У 1788 році на річці Уманка, в межах міста Умань, діяло 4 «водяних» млини: на Осташівській, Зарембовій греблях та на греблях біля підприємства «Іскра» і навпроти заводу «Мегомметр» [8, с. 18-19]. Особливо активно почала розвиватись борошномельна промисловість на Уманщині наприкінці ХІХ століття. На Уманці функціонували «водяні» млини у селах Кочубіївка (3), Піківець (1), Гереженівка (1), Сушківка (1) та у місті Умань (по вул. Чапаєва) (1) [9, с. 174, 226]; на річці Паланка – 4

«водяні» млини [11, с. 41]. Млини використовували для помолу зерна та розпилу деревини. Нині більшість із них є пам'ятками архітектури та використовуються як туристичні об'єкти. Будівлі Уманського і Піківецького млинів реконструйовані і використовують як готельно-ресторанні комплекси.

Водні антропогенні ландшафти докорінно змінили долину річки Уманки та її приток. Підняття рівня води, в результаті будівництва ставків та водосховища, зміна профілю річища та затоплення заплави зумовили втрату її основної натуральної властивості – заплавної. Відсутність блоку управління ландшафтно-технічними системами призводить до поступового їх перетворення у власне річкові антропогенні ландшафти. У результаті відбувається забруднення поверхневих вод, посилення бічної ерозії, заболочення прибережних територій, знищення окремих видів рослин.

Концентрація *селитебних ландшафтів* у межах долини річки Уманки зумовлена оптимальними умовами для проживання та успішної життєдіяльності – високою продуктивністю ґрунтів, забезпеченістю харчовими ресурсами, ландшафтним різноманіттям та транспортною доступністю.

Перші стародавні поселення були приурочені до різних типів місцевостей і розташовувались в околицях сіл Гереженівки (21 поселення трипільської та черняхівської культур), Городецького (2 поселення трипільської культури, 5 – доби пізньої бронзи та 4 – черняхівської культури), Гродзевого (велике поселення черняхівської культури із залізообробним виробництвом), Полянецького (3 трипільських поселення, 7 – доби бронзи, 4 – черняхівської культури), Паланки (3 поселення трипільської культури, 2 – доби бронзи, 3 – черняхівської культури, 2 – VI-IX ст.), Сушківки (3 трипільських, 9 черняхівських поселень та 3 поселення VII-IX ст.) [9, с. 161-162, 165, 197, 202, 226] та міста Умані (поселення білогрудівської культури – при впадінні струмка Погрібна в р. Уманку, на лівому березі річки біля урочища «Сухий яр», на території урочища «Звіринець» і «Зеленого господарства» та черняхівської культури – на лівому березі Уманки у напрямі урочища «Сухий яр», між кар'єром цегельного заводу і річкою Уманкою, в урочищі «Коробанівка» на лівому березі р. Паланки) [5, с. 216-218, 222].

Територію, якою протікала р. Уманка у XV-XVI ст. називали «пустиня Гумань». Її відбудова, після постійних набігів монголо-татар, розпочалася із 1569 р. під владою Речі Посполитої. За наказом короля ті, хто будували міста «...повинні огородитись заборами і укріплятись вежами, а також побудувати ратушу. Їм дозволялось користуватися всякими землями впродовж 24 роки, а дичину в лісах і рибу в річках вільно ловити і після 24 років, але з тим, щоб промисловики давали в замок десяту рибу або частину улову; в міських ставках дозволяли ловити рибу тільки 4 роки...» [1, с. 27].

На карті Г. Боппана у 1650 р. зображено фортецю Умань і село Кочубіївку, між якими тече річка Уманка [19]. Місто-фортеця існувало із 1609 року. Розташовувалось на високому плато, оточеному р. Уманкою, яка разом із насипним земляним валом і дубовим частоколом виступала природним бар'єром при наступах ворогів. Багаті на звіра ліси, на рибу – річки, значні площі пасовищ і плодючих степів сприяли швидкому збільшенню міста, яке до 1629 р. нараховувало 1067 димів і понад 5 тисяч мешканців, а до 1650 р. – 10 тисяч [8, с. 10, 12].

Арабський мандрівник Павло Аллепський відвідав місто у 1654 році, про свою подорож він пише: «...прибыли в большой городъ раздѣленный на три

крѣпости, изъ коихъ каждая на одной сторонѣ. Третье изъ этихъ укрѣпленій представляеть огромную деревянную цитадель на возвышеніи...Имя города Хумано (Умань)...Этотъ городъ есть первый большой городъ въ землѣ казаковъ; его дома высоки и красивы, большая часть принадлежала ляхамъ, евреямъ и армянамъ...Въ городѣ девять великолѣпныхъ церквей съ высокими куполами...этотъ городъ былъ центральнымъ и столичнымъ при ляхахъ и заключаетъ много ихъ царскихъ дворцовъ...» [10, с. 21-22]. До кінця XVII ст. місто розширилось за рахунок забудови передмість Раківка, Турок, Лиса Гора, Звенигородське, Івангородське, Осташівське та Нове місто [8, с. 11].

Починаючи із XVII століття, у долині р. Уманки виникли сільські населені пункти: Гереженівка, Городецьке, Косенівка, Кочубіївка, Сушківка, Гродзеве та ін. Зараз їх кількість становить 10. У ландшафтній структурі сільських селитебних ландшафтів переважають антропогенні урочища присадибних ділянок та городів.

На початку XX століття розпочали активну забудову міста Умань і до 1914 р. його частина від Осташівського ставу до дендрологічного парку «Софіївка» була забудована. У 20-х роках, за відсутності проектного плану міста, відбувалася довільна, хаотична забудова берегових зон річки Уманки на передмістях Лиса Гора, Міщанка, Звенигородське, Бессарабка та зони вул. Чапаєва [8, с. 28, 38].

Міські ландшафти займають значно менші площі долини р. Уманки ніж сільські, однак ступінь трансформації натуральних ландшафтів у них вищий. На території міста Умань сформувалися багатоповерховий, рекреаційний, дорожній, трубопровідний, власне промисловий, складський, гаражний, ринковий, цвинтарний, водно-рекреаційний, садово-парковий та городній типи міських ландшафтів.

Селитебні ландшафти басейну р. Уманки не можуть існувати відокремлено від інших антропогенних ландшафтних комплексів. Їх взаємодія влучно описана у щоденниках П.Ф. Курінного: «...Едем через Предместье и Тартак...Дорога сухая, пыльная...У мельницы Крыжановского на плотине «Тартак» – стоят подводы с кладью мешков и с дровами, едва проехали...Направо – пруд заросший камышом и на нём белые утки...Дорога – одна на гору (наша), а другая вправо идёт в село Полянецкое...Отсюда красивые (с горы) виды на окрестности, лески, пруды в противоположную сторону село Полянецкое, раскинувшееся по холмам, всё в садах и зелёных деревьях...» [16, с. 277].

Сільськогосподарські ландшафти, які зосереджені у межах долини р. Уманки та її приток пройшли тривалий час формування від появи перших інструментів для обробітку ґрунту до нинішнього автоматизованого їх використання.

Сільськогосподарська освоєність території у межах басейну р. Уманки становить 81%, розораність – 76,9% [13, с. 50]. Для порівняння: за даними 1927 р. [15, с. 124], на Уманщині агроландшафти займали 816,545 десятин (1 десятина – 1,092 гектара), з них садів – 73541 дес., ріллі – 677925 дес., сінокосів – 6076 дес., пасовищ – 1157 дес.; за офіційними даними Уманської районної ради у 2014 р. із загальної площі сільськогосподарських угідь, що становить 115175,5161 га, рілля займає 106148,8841 га, сади – 515 га [2, с. 151], сіножаті – 1660,22 га, пасовища – 2116,8904 га.

За особливостями природних умов долини р. Уманки та характером основних видів антропогенної діяльності визначається приуроченість сільсько-

господарських ландшафтів до різних типів місцевостей. У заплаві переважають лучно-пасовищні ландшафти. Вони мають невисоку продуктивність сіножатей через бідний видовий склад травостою. Для сінокосів та випасу худоби найчастіше використовують урочища прируслових валів та заплавних лук.

Для надзаплавних терас, схилів і плакорів р. Уманки та її приток характерні польовий та садовий типи сільськогосподарських ландшафтів. Активний розвиток польових ландшафтних комплексів розпочався у XIX ст. після поділу земель. У 1860 р. на одну селянську сім'ю припадало 2-4 десятини землі, заможні селяни у своєму користуванні мали 12-14 десятин землі [11, с. 40]. У 1897 р. із 1 га схилових і плакорних полів Уманщини збирали 14,7 центнерів озимого жита, 15,5 – озимої пшениці, 72,7 – картоплі [1, с. 60].

Садові ландшафти широко представлені на схилах р. Паланки. У садах вирощують такі плодово-ягідні культури: яблуні, груші, сливи, вишні, черешні, суніці, полуниці, малину, агрус, смородину.

У сільськогосподарських ландшафтах долини р. Уманки та її приток докорінної трансформації зазнали рослинність, ґрунтовий покрив та мікрорельєф.

Формування *лісових антропогенних ландшафтів* у долинах р. Уманки та її приток є наслідком багатовікового знищення корінних лісів та їх заміни похідними. Розвиток підсічної, вогневої, орної систем землеробства, використання деревини у різних галузях господарства призвели до значного скорочення площ лісів на Уманщині. На картах Л. Боупана у 1650 р., на північ від Умані, зображено великий ліс (Perewolaka Las) [19]. Його і схиліві ліси у XVII ст. вирубували для випалювання поташу (карбонат калію), який був потрібний для виробництва скла і мила. У результаті – за кілька десятиліть знищили більшу частину лісових масивів басейну р. Уманки.

Починаючи із XVIII ст. інтенсивно формувалися лісокультурні ландшафти – насаджені людиною ліси. Із розвитком садово-паркового мистецтва, у долині р. Кам'янки заснований дендрологічний парк «Софіївка». Основна частина паркових насаджень була закладена у період із 1796 по 1812 рр. У 1799 р. закінчили посадку порід лісового типу місцевого походження: верби, ялини, груші, берези, тополі, липи, горобини, білої акації та плодових дерев. Рідкісні екзотичні рослини: каштан їстівний, іудине дерево, гібіскус сірійський, в'яз плакучий, платан східний, ясен манний, айлант залозистий – привозили з Азії, Італії та Криму. У 1927 р. на території парку зростало 46 видів і форм хвойних рослин та 389 видів і форм листяних дерев та кущів. Колекція рослин Національного дендрологічного парку «Софіївка», тепер нараховує близько 800 деревних, понад 1,6 тис. кущових і 1,5 тис. трав'янистих рослин [6, с. 118, 121, 122, 125].

На початку XIX ст. значну частину лісових ресурсів використовували у кораблебудуванні, цукровій промисловості і для будівництва залізниць.

Послаблення антропогенного навантаження на ліси у басейні р. Уманки відбулося після затвердження Олександром III у 1888 р. «Положення про збереження лісів». За цим документом, ліси, які захищали міста та інші поселення від зсувів, а круті схили водоєм від розмиву, підлягали охороні. Заборонялося вирубувати дерева, випасати худобу, порушувати лісову підстилку [6, с. 11-12].

Надмірний об'єм вирубок схилових і вододільних лісів здійснювали у XX ст. із промисловою необхідністю та з метою звільнення площ для ведення сільського господарства. Описуючи околиці м. Умань у 1913 р. П.Ф. Курінний

зазначає: «...Места дремучего леса уже давненько открыты сухой стихии ветра...11 лет уже, как здесь извлечены из земли последние корни вырубленных деревьев, а лесная площадь превращена в степь, покрытую частью бурьяном, а частью хлебными и огородными растениями...При раскопке земли во время постройки железной дороги, на чистой пахоте, обнаружены следы лесных пней...Это доказывает, что здешние ровные поля в древние годы были покрыты лесами...» [16, с. 62-63].

Нині лісистість у басейні річки підтримується за рахунок збільшення насаджень і становить 11,7% [13]. Ліси зосереджені, переважно, на схилових місцевостях р. Уманки та її приток в околицях сіл Городецьке, Піківець, Гродзево, Сушківки, Паланки та ін. Полезахисні лісосмуги зустрічаються повсюдно. Переважаючими породами схилових та вододільних лісів є: дуб звичайний, граб, ясен, липа серцелиста, клен гостролистий. На заплавах зростають верба, осика, вільха.

Антропогенізація лісових ландшафтів у долині р. Уманки призвела до зменшення площ лісових масивів, їх поділу на незначні ділянки, зміну видового складу деревостанів та спрощення структури висотної диференціації лісової рослинності.

Розвиток *гірничопромислових ландшафтів* у долині р. Уманки зумовлений геологічною будовою її басейну, який розташований у центральній частині Українського кристалічного щита. Граніти на значній території Уманщини залягають на глибині 20-40 м, а схилами річок Уманки і Кам'янки виходять на денну поверхню у вигляді скель. У річищах і на схилах Уманки та її приток поширені карбонатні суглинисті світло-палеві й коричневаті леси. Їх потужність коливається від 2-х до 30-ти м. Алювіальні відклади річкових заплавл представлені сірими різнозернистими пісками та муловими суглинками потужністю 0,2-0,8 м [2, с. 21-23].

Ландшафтну структуру гірничопромислових ландшафтів долини р. Уманки представляє тип місцевості «кам'янистий бедленд», в основі якого різноманітні кар'єри. Їх особливості залежать від способів розробки, технології видобутку, типів гірських порід, що видобуваються, особливостей орографічної будови території, гідрологічного режиму та ґрунтів розроблених ділянок, характеру прилеглих ландшафтів [4, с. 130].

Активні розробки схилів р. Уманки та її приток розпочали у 50-х рр. ХХ ст. У 12-ти кар'єрах видобували жорству, яку використовували для виготовлення бетонних тротуарних плит та основи під бруківку і тротуар [8, с. 54].

Видобування корисних копалин відкритим способом зумовило формування кар'єрно-відвальних ландшафтів. Уманський та Звірківський гранітні кар'єри – це кар'єрно-відвальні комплекси сформовані у гранітно-гнейсових схилах р. Уманки на землях Піківецької та Собківської сільських рад Уманського району. Спеціалізуються на добуванні відкритим способом декоративного та будівельного каменю (граніту), виробництві гранітного щебеню, відсіву, побутового каменю. Уманський кар'єр займає ділянку площею 31,5 га і має потужність 312 тис. м³/на рік. Площа Звірківського кар'єру становить 16 га, потужність – 18 тис. м³/на добу. Гранітний кар'єр Карпівка, який в минулому розробляли у схилах р. Олександрівки, зараз рекультивований, заповнений водою і використовується із рекреаційною метою.

Видобування піску та глини у басейні р. Уманки зумовило формування

монокотлованного типу місцевостей. Незначні за глибиною котловани розробляють, переважно, стихійно. Розповсюджені в долинах річок, що протікають селами Паланка, Сушківка, Родниківка, Кочубіївка, Косенівка, Городецьке та міста Умані.

Дорожні ландшафти долини р. Уманки формують дорожні насипи автомобільних доріг та залізничних колій. Для їх будівництва використовують підсипку із кристалічних порід докембрію – гранітів, сієнітів, габро та діоритів. Висота насипів коливається від 1-го до 3-х метрів і вище [4, с. 145]. Так, наприклад, для будівництва дороги на лівобережному схилі р. Паланки, щоб вирівняти підйом від Зарембового ставу до маслосирзаводу у м. Умані, використали тисячі кубометрів землі та будівельного сміття [3, с. 42].

У заплавах р. Уманки та її приток переважають урочища ґрунтових доріг та стежок. Дороги формуються уздовж річищ. Їх ширина сягає 2,5-3 м. Стежки шириною до 0,5 м перетинають заплави річок у різних напрямках. Використання доріг та стежок призводить до повного витоптування рослинного покриву.

На надзаплавних терасах, схилах, плакорах річок переважають дороги, покриті асфальтом. На початку XIX ст. всі дороги у басейні р. Уманки були ґрунтовими. Першу брукувку було викладено від в'їзних воріт до Нижнього ставу дендрологічного парку «Софіївка», на надзаплавній терасі р. Кам'янки [1, с. 54]. На початку XX ст. забрукували вул. Дворцову (сучасна вул. Жовтневої революції), що вела від центру м. Умань до Осташівського ставу [3, с. 42]. У 1950-х роках більшість вулиць покрили асфальтом.

Насипи автомобільних та залізничних доріг покрили родючі ґрунти та знизили рослинність натуральних долинно-річкових ландшафтів, порушили єдність і цілісність природних комплексів, змінили рельєф місцевості під час будівництва.

Використання долинно-річкових антропогенних ландшафтів з метою відпочинку зумовило формування **рекреаційних ландшафтів**. У долині р. Уманки вони зосереджені, здебільшого, у заплавах антропогенних водойм. Прибережні смуги їх облаштовані для активного відпочинку населення. Осташівський став використовують для проведення змагань на байдарках. Із 1964 р. на лівобережній заплаві ставу облаштували пляж, який і нині є місцем для масової рекреації. Став Городецький млин також зазнає значного антропогенного навантаження, особливо влітку. У результаті прибережна рослинність виражена нерівномірно, в окремих місцях фрагментарно. Рекреаційне значення мають схилі ліси, що використовуються для полювання, збирання ягід і грибів. Активно використовується рекреаційний потенціал долини р. Кам'янки в межах дендрологічного парку «Софіївка», який щорічно відвідують близько 500 тис. туристів.

Рекреаційне освоєння річкових долин басейну Уманки призвело до знищення трав'яного та ущільнення ґрунтового покриву у прибережних зонах, деградації ландшафтів у результаті неконтрольованого використання долинно-річкових ресурсів та забруднення водойм за відсутності необхідного медико-санітарного обслуговування, що збільшує епідеміологічну небезпеку.

Формування **белігеративних ландшафтів** у басейні р. Уманки є наслідком військового використання придатних для оборони долин річок – спорудження сторожових курганів, оборонних валів, ровів, городищ, укріплених поселень, полігонів. Вперше белігеративні комплекси з'явилися для захисту стародавніх поселень. Скіфські кургани виявлені на лівому березі р. Уманки,

поблизу цегельного заводу.

Докорінно змінили літогенну основу ландшафтів долини річки підземні ходи, появу яких датують XVII-XVIII ст. Глибина ходів у різних районах міста Умань коливається від 5 до 8 м, висота – 2 м, ширина така, що можна було проїхати каретою. Стіни ходів вимощені червоною цеглою. Доказом наявності ходів був «Адрес-календарь 1903 года», що знаходився в Уманському краєзнавчому музеї, проте сторінки із схемою ходів зникли. При будівництві адміністративного корпусу заводу «Мегомметр», Будинку культури, «Фінбанку» виявлено ходи, прохід до них заблокований обвалами [11, с. 33].

З 1839 р. на Уманщині функціонували військові поселення: Городецьке, Паланка, Кочержинці, Громи, Гродзево, Гереженівка, Степківка та ін. [1, с. 50, 52]. Місто Умань також є військовим поселенням. Військові частини розташовані тут зараз. Особливістю їх є наявність військового аеродрому, посадкових смуг, земляних насипів та валів висотою понад 5 м, ангарів для літаків, казарм, обслуговуючих приміщень, цистерн з паливно-мастильними матеріалами [14, с. 112-113].

Висновки. Господарська діяльність минулих століть зумовила заміну натуральних ландшафтів долини річки Уманки та її приток антропогенними. У результаті річища зарегульовані ставками та водосховищем, заплави втратили основну свою властивість – заплавність, схили розорані, зайняті населеними пунктами та гірничо-промисловими ландшафтами. Це потребує нових підходів до пізнання сучасних ландшафтів долини річки Уманки з метою їх реконструкції та раціонального використання у майбутньому.

Література

1. Бевз Г.П. Історія Уманщини / Бевз Г.П. – Київ, 1997. – 102 с.
2. Географія Уманщини : навч. посіб. / [І.П. Козинська, О.І. Ситник, І.В. Кравцова та ін.]. – К. : Інтерлінк, 2006. – 176 с.
3. Давидюк В.М. Історія уманських вулиць : вулиця Жовтневої Революції та площа Леніна / Давидюк В.М. – Випуск 1. – Умань : Видавець «Візаві», 2011. – 215 с.
4. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с.
5. Діденко О. Збірник археологічних пам'яток Уманщини / О Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз. – Т. 1. – Умань, 2002. – 323 с.
6. Заповідна Черкащина : Історія. Сьогодення. Майбутнє : науково-довідкове видання / [Чорний М.Г., Чорна Л.О., Грищенко В.М. та ін.]; під заг. ред. М.Г. Чорного. – Черкаси : Брама-Україна, 2012. – 200 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – (Збірник томів «Історія міст і сіл Української РСР» : у 26 т. / голов. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]). Т. 24 / [обл. редкол. : Стешенко О. Л. (голова) та ін.]. – 1972. – 787 с.
8. Клименко П. Р. З історії забудови Умані / П.Р. Клименко. – Умань : Алмі, 2006. – 143 с.
9. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття) : монографія / [С. Ю. Монке, А. І. Петренко, Т. В. Кузнець та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 266 с.
10. Павел Алеппский. Путешествіе антиохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII вѣка, описанное его сыном, архидіакономъ Павломъ Алеппскимъ / Павел Алеппский ; [пер. с араб. Г. Муркоса]. – М. : Университетская типографія, 1898. – Вып. 2. – 195 с.
11. Панченко Л. Рідне село : історико-краєзнавчий нарис / Леонід Панченко. – Умань : Уманське видавничо-поліграфічне підприємство, 2006. – 348 с.
12. Совгіра С.В. Експедиційні дослідження в системі сучасної освіти : Малі річки Уманщини / С.В. Совгіра, О.В. Тімець. – К. : Наук. світ, 2005. – 250 с.

13. Стратегічний план дій з комплексного поєднання питань інтегрованого управління водними ресурсами, збереження біорізноманіття та збалансованого ведення сільського господарства в басейні р. Південний Буг / [ред. Г. Б. Марушевський]. – К. : Чорноморська програма Ветландс Інтернешнл, 2011. – 100 с.
14. Трансформація ландшафтних екосистем Центрального Побужжя : монографія / [Г.Є. Гончаренко, С.В. Совгіра, О.Д. Лаврик, В.Г. Гончаренко]. – К. : Наук. світ, 2009. – 329 с.
15. Уманщина: краєзнавчий збірник / [під ред. Д. М. Скуратівського]. – Умань : Видання Уманської окр., 1927. – 167 с.
16. Умань і уманчани очима П.Ф. Курінного / за ред. Ю.В. Торгала, Л.Д. Гарбузової. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2013. – 344 с.
17. Чорна Г.А. До флори водойм околиць м. Умані Черкаської області / Г.А. Чорна // Наукові записки екологічної лабораторії УДПУ. – К. : Знання, 1998. – 89 с.
18. Яковенко П.Ю. Уманка / П.Ю. Яковенко // Географічна енциклопедія України : в 3-х т. / редкол. : О.М. Маринич (відп. ред.) та ін. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989-1993. Т. 3 : П–Я. – С. 332.
19. Исторические карты Украины и отдельных городов. Карта Украины 1650 года («Карта Боплана») [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://maps.vlasenko.net/historical/ukraine/map_ua_1650_boplan_10k.jpg
20. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich : w 15 tomach / [Pod Redakcyą Bronisława Chlebowskiego]. – Warszawa : Druk «Wiek», 1892. – Tom XII. – S. 960.

Подано до редакції 29.05.2014

Рецензент – кандидат географічних наук Г.С. Хасцький